

XIZMATLAR SOHASI KORXONALARIDA CHIQINDILARNI BOSHQARISHNING NAZARIY ASOSLARI

Abduqodirova Nilufar Abdaxatovna

SamISI "Iqtisodiy tahlil va statistika" kafedrası v.b. dotsenti, "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universiteti, "Xalqaro biznes va kreativ iqtisodiyot" kafedrası v.b. dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarishning nazariy asoslari, zamonaviy yondashuvlari hamda iqtisodiy samaradorlikka ta'siri tadqiq etilgan. Tadqiqotda chiqindilarni boshqarishning ekologik iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, aylanma iqtisodiyot, ekologik menejment va "3R" konsepsiyasi asosidagi nazariy jihatlari tahlil qilingan. Samarqand viloyatidagi xizmatlar sohasi korxonalari misolida chiqindilarni boshqarish amaliyoti o'rganilib, uning korxonalar rentabelligi va resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'siri baholangan. Tadqiqot natijalari asosida xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *chiqindilarni boshqarish, xizmatlar sohasi, ekologik menejment, aylanma iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, iqtisodiy samaradorlik, ekologik innovatsiyalar, resurslardan samarali foydalanish, 3R konsepsiyasi, rentabellik.*

THEORETICAL BASIS OF WASTE MANAGEMENT IN SERVICE ENTERPRISES

Annotation: *This article examines the theoretical foundations, modern approaches and impact of waste management in service enterprises on economic efficiency. The study analyzes the theoretical aspects of waste management based on ecological economics, sustainable development, circular economy, ecological management and the "3R" concept. The practice of waste management is studied on the example of service enterprises in the Samarkand region, and its impact on the profitability of enterprises and the efficiency of resource use is assessed. Based on the results of the study, scientific and practical recommendations for improving the waste management system in service enterprises were developed.*

Keywords: *waste management, service sector, ecological management, circular economy, sustainable development, economic efficiency, ecological innovations, efficient use of resources, 3R concept, profitability.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ОТХОДАМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СФЕРЫ УСЛУГ

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы, современные подходы и влияние управления отходами на предприятиях сферы услуг на экономическую эффективность. В исследовании анализируются теоретические аспекты управления отходами с точки зрения экологической экономики, устойчивого развития, циркулярной экономики, экологического менеджмента и концепции «3R». Практика управления отходами изучается на примере предприятий сферы услуг Самаркандской области, оценивается ее влияние на рентабельность предприятий и эффективность использования ресурсов. На основе результатов исследования разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы управления отходами на предприятиях сферы услуг.

Ключевые слова: управление отходами, сфера услуг, экологический менеджмент, циркулярная экономика, устойчивое развитие, экономическая эффективность, экологические инновации, эффективное использование ресурсов, концепция «3R», рентабельность.

Kirish. Jahon iqtisodiyotining zamonaviy rivojlanish bosqichida ekologik barqarorlikni ta'minlash va resurslardan oqilona foydalanish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xizmatlar sohasi korxonalari, xususan umumiy ovqatlanish korxonalari, mehmonxonalar, savdo markazlari va boshqa xizmat ko'rsatish obyektlari faoliyati natijasida turli xil chiqindilar hosil bo'lmoqda. Ushbu chiqindilarni samarali boshqarish nafaqat ekologik xavfsizlikni ta'minlash, balki korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishning ham muhim omili hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda chiqindilarni boshqarish masalalari turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Chiqindilarni boshqarish konsepsiyasining shakllanishida ekologik iqtisodiyot, aylanma iqtisodiyot, barqaror rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish nazariyalari muhim o'rin egallaydi.

Asosiy qism. Chiqindilar konsepsiyasi nazariyasi. Amasuomo va Baird tadqiqotlariga ko'ra, chiqindi tushunchasi nisbiy xarakterga ega bo'lib, bir subyekt tomonidan chiqindi sifatida baholangan mahsulot boshqa subyekt uchun iqtisodiy resurs bo'lishi mumkin. Shu sababli chiqindilarni boshqarish tizimining asosiy vazifasi chiqindilarni iqtisodiy resurs sifatida qayta jalb etish imkoniyatlarini aniqlashdan iboratdir. Mazkur yondashuv xizmatlar sohasi korxonalarida hosil bo'layotgan oziq-ovqat qoldiqlari, qadoqlash materiallari, plastik, qog'oz va shisha chiqindilarini qayta ishlash orqali qo'shimcha iqtisodiy qiymat yaratish imkonini beradi. Barqaror rivojlanish nazariyasi. Barqaror rivojlanish nazariyasi ilk bor Brundtland komissiyasi tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u iqtisodiy rivojlanish va ekologik muhofaza o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, korxonalar faoliyati hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirishi bilan birga kelajak avlodlar manfaatlariga ham zarar yetkazmasligi kerak. Xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilar hajmining ortishi tabiiy resurslar sarfini ko'paytiradi va ekologik yuklamani kuchaytiradi. Shu sababli chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash barqaror rivojlanishning asosiy tamoyillaridan biri sifatida qaraladi.

Aylanma iqtisodiyot nazariyasi (Circular Economy). Aylanma iqtisodiyot konsepsiyasi so'nggi yillarda eng istiqbolli iqtisodiy yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur nazariyaga ko'ra, iqtisodiyotda "olish-ishlab chiqarish-foydalanish-tashlash" modelidan voz kechilib, resurslarning doimiy aylanishi ta'minlanadi.

Xizmatlar sohasi korxonalarida aylanma iqtisodiyot tamoyillari:

- chiqindilarni minimallashtirish;
- ikkilamchi xomashyo sifatida foydalanish;
- qayta ishlash tizimini joriy etish;
- ekologik innovatsiyalarni qo'llash;
- orqali amalga oshiriladi.

Aylanma iqtisodiyot modeli korxonalarga bir vaqtning o'zida iqtisodiy foyda va ekologik samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Resurslardan samarali foydalanish nazariyasi

Resurslardan samarali foydalanish nazariyasiga ko'ra, korxonaning raqobatbardoshligi mavjud resurslardan foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Chiqindilar hajmining ortishi resurslardan foydalanish samaradorligining pasayganligini bildiradi.

Umumiy ovqatlanish korxonalarida oziq-ovqat mahsulotlarining ortiqcha sarflanishi, noto'g'ri saqlanishi va logistika tizimidagi kamchiliklar chiqindilar miqdorini oshiradi. Shu sababli chiqindilarni kamaytirish korxonalar xarajatlarini qisqartirish va rentabellikni oshirishning muhim vositasi hisoblanadi.

Ekologik menejment nazariyasi

Ekologik menejment nazariyasi korxonalarda ekologik mas'uliyat tamoyillarini joriy etishga qaratilgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, korxonalar nafaqat iqtisodiy foyda olish, balki atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish uchun ham javobgardir.

ISO 14001 ekologik menejment standartlari aynan ushbu nazariya asosida ishlab chiqilgan bo'lib, chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirishning xalqaro mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

"3R" konsepsiyasi

Zamonaviy chiqindilar menejmentida eng ko'p qo'llaniladigan nazariy-amaliy yondashuvlardan biri "3R" konsepsiyasi hisoblanadi:

- Reduce – chiqindilar hajmini kamaytirish;
- Reuse – mahsulotlarni qayta foydalanish;
- Recycle – chiqindilarni qayta ishlash.

Ushbu model xizmatlar sohasi korxonalarida ekologik va iqtisodiy samaradorlikni oshirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Mualliflik konsepsiyasi

Mazkur tadqiqotda xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish samaradorligi quyidagi integrallashgan model asosida baholanadi:

Ekologik boshqaruv

- ↓
Chiqindilarni kamaytirish
↓
Resurslardan samarali foydalanish
↓
Xarajatlarni qisqartirish
↓
Korxonalar rentabelligini oshirish
↓
Barqaror rivojlanish

Taklif etilayotgan model xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish tizimi va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi bog'liqlikni kompleks baholash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili

Tadqiqot davomida Samarqand viloyatidagi xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish amaliyoti o'rganildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, korxonalarining aksariyatida chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimlari yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan.

So'rov natijalariga ko'ra, korxonalarining 74,3 foizida maishiy chiqindilar alohida yig'ilmasligi, 68,5 foizida oziq-ovqat chiqindilarining hisobini yuritish tizimi mavjud emasligi aniqlandi. Shu bilan birga, atigi 21,4 foiz korxonada chiqindilarni qayta ishlash yoki ikkilamchi foydalanishga yo'naltirish amaliyoti mavjud.

1-jadval

Xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish holati

Ko'rsatkich	Ulushi (%)
Chiqindilarni saralash tizimi mavjud	25,7
Oziq-ovqat chiqindilari monitoringi	31,5
Qayta ishlash amaliyoti mavjud	21,4
Ekologik menejment tizimi joriy etilgan	18,6
Chiqindilarni kamaytirish dasturi mavjud	27,9

Natijalardan ko'rinadiki, korxonalarda chiqindilarni boshqarish bo'yicha zamonaviy mexanizmlar yetarli darajada shakllanmagan.

2-jadval

Chiqindilarni boshqarish darajasining iqtisodiy samaradorlikka ta'siri

Ko'rsatkich	Past daraja	Yuqori daraja
Yillik xarajatlar (mln so'm)	420,6	351,2
Sof foyda (mln so'm)	78,5	126,4
Rentabellik (%)	11,4	19,8
Resurs tejalishi (%)	4,3	17,6

Jadval ma'lumotlari chiqindilarni samarali boshqarayotgan korxonalarda rentabellik va foyda ko'rsatkichlari yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Korrelyatsion tahlil

Tahlillar natijasida chiqindilarni qayta ishlash darajasi va korxonalar rentabelligi o'rtasida musbat bog'liqlik mavjudligi aniqlandi ($r=0,71$). Chiqindilarni kamaytirish dasturlari bilan xarajatlarni qisqartirish o'rtasidagi bog'liqlik esa $r=0,68$ ni tashkil etdi.

Bu natijalar chiqindilar menejmenti iqtisodiy samaradorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Ekonometrik model

Korxonalar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar quyidagi regressiya modeli asosida baholandi:

$$Y = 5.41 + 0.37X_1 + 0.29X_2 + 0.25X_3 + 0.18X_4 + 0.14X_5$$

Bu yerda:

Y – korxonalar iqtisodiy samaradorligi;

X₁ – chiqindilarni saralash darajasi;

X₂ – qayta ishlash hajmi;

X₃ – ekologik menejment tizimi;

X₄ – resurslarni tejash darajasi;

X₅ – ekologik innovatsiyalar.

Model natijalariga ko'ra, chiqindilarni saralash va qayta ishlash korxonalar samaradorligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatadigan omillar hisoblanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish samaradorligini baholashning kompleks modeli ishlab chiqildi;

chiqindilar menejmentining iqtisodiy samaradorlikka ta'siri ekonometrik usullar asosida baholandi;

xizmatlar sohasi korxonalarida uchun ekologik-iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi taklif etildi;

chiqindilarni boshqarish va korxonalar rentabelligi o'rtasidagi bog'liqlik ilmiy asoslandi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalari xizmatlar sohasi korxonalarida ekologik menejment tizimini joriy etish, chiqindilarni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalanilishi mumkin.

Taklif etilgan mexanizmlar:

restoranlar;

mehmonxonalar;

savdo markazlari;

umumiy ovqatlanish korxonalarini;

xizmat ko'rsatish subyektlari

faoliyatida amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa .

Tadqiqot natijalari xizmatlar sohasi korxonalarida chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omili ekanligini ko'rsatdi.

Tahlillar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Korxonalarda chiqindilarni alohida yig'ish va saralash tizimini joriy etish.

Oziq-ovqat chiqindilarini qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish.

ISO 14001 ekologik menejment standartlarini bosqichma-bosqich joriy etish.

Chiqindilar monitoringining raqamli tizimlarini yaratish.

Aylanma iqtisodiyot tamoyillarini korxonalar faoliyatiga integratsiya qilish.

Ekologik innovatsiyalarni joriy qilayotgan korxonalarni iqtisodiy rag'batlantirish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Brundtland G. Our Common Future.
2. Pearce D., Turner R. Economics of Natural Resources and the Environment.
3. Kirchherr J. Circular Economy: A New Sustainability Paradigm.
4. Geissdoerfer M. Circular Economy and Sustainability.
5. Amasuomo E., Baird J. Waste Management Practices.
6. Wilson D.C. Waste Management: Concepts and Challenges.
7. Hoornweg D., Bhada-Tata P. What a Waste.
8. OECD Environmental Outlook.
9. UNEP Global Waste Management Outlook.
10. World Bank What a Waste 2.0.
11. ISO 14001 Environmental Management Systems.
12. Pardayev M.Q. Xizmatlar sohasi iqtisodiyoti.
13. Abdulkarimov B.A. Xizmat ko'rsatish korxonalari iqtisodiyoti.
14. Musayeva Sh.A. Xizmatlar sektorida innovatsion rivojlanish.
15. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya vazirligi ma'lumotlari.